

XIX АСРНИНГ 2-ЯРМИ- XX АСРНИНГ БОШЛАРИДА БУХОРОДАГИ ҲИНДУЙЛИК КОНФЕССИЯСИ ТАРИХИ

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.8.08.005>

*Ражабова Дилноза Ярашовна,
Бухоро давлат университети Тарих ва маданий мерос факультети
таянч докторанти*

Аннотация: Ушбу мақола XIX асрнинг охири- XX аср бошларида Марказий Осиё, айниқса, Бухоро амирлиги ҳудудида яшаган ҳиндуийлик конфессияси тарихи ёритилади. Шунингдек, Бухоронинг протекторат даврида ҳинд диаспорасининг бошқа конфессиялар билан бўлган муносабатлари ҳамда амирликда юритган фаолиятлари тарихий манбалар асосида ўрганилади.

Калит сўзлар: буддавийлик, конфессия, Вишну, ҳиндуийлик, судхўрлик, индиго, карвонсарой, ҳинд маҳалла.

ИСТОРИЯ ИНДУИСТСКОЙ КОНФЕССИИ В БУХАРЕ ВО 2-Й ПОЛОВИНЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВВ.

*Ражабова Дилноза Ярашовна,
базовый докторант факультета истории и культурного наследия
Бухарского государственного университета*

Аннотация: В этой статье будет освещена история конфессии индуизма, проживавшей в Центральной Азии, особенно на территории Бухарского эмирата, в конце XIX - начале XX веков. Также на основе исторических источников будут изучены отношения индийской диаспоры с другими конфессиями в период протектората Бухары, а также их деятельность в эмирате.

Ключевые слова: буддизм, конфессия, Вишну, индуизм, ростовщичество, индиго, караван-сарай, индийский квартал.

HISTORY OF THE HINDU CONFESSION IN BUKHARA IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY - EARLY XX CENTURY

*Rajabova Dilnoza Yarashovna,
PhD Student of Faculty of History and cultural inheritance of Bukhara
State University*

Annotation. an insight provided at the article reviews of the history of the Hindu denomination in Central Asia in the late 19th and early 20th centuries, especially in the Bukhara Emirate. The relations of the Indian diaspora and confession with other religions during the tsarist period of Bukhara and their activities here are also studied on the basis of historical sources.

Keywords: Buddhism, denomination, Vishnu, Hinduism, usury, indigo, Caravan-serais, Indian neighborhood.

Бухоро амирлигидаги ҳинд конфессиясининг тарихи узокқа бориб тақалади. Ҳиндларининг Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги бўйлаб жойлашуви, турмуш тарзи, машғулотлари, анъналари ва диний маросимлари тўғрисида жуда кўплаб шарқшунос ва ҳиндшунос олимлар асарларида келтирилган. Буларга хорижий ва рус тадқиқотчилари бўлган Небольсин П.И., Логофет Д.И., Никольский М.Н., Оле Олуфсен, Южин Скайлер, Сухарева О.А., Дмитриев Г.Д. кабиларни келтириш мумкин. Ўзбек олимларидан эса ушбу давр ҳинд муҳожирлари фаолиятини чуқур таҳлил этган Қаландарова М.С., Эргашев Б., Ахмедов Т. ва Тўраев Ҳ.лар илмий ишларида маълумот берадилар.

Буддавийлик мил.авв. I минг йиллик, яна айрим манбаларда мил.авв. VI-V асрларда Шимолий Ҳиндистонда пайдо бўлган дин бўлиб, кейинчалик Жанубий, Жануби-Шарқий ҳамда Шарқий Осиё ҳудудларига тарқалган. Унинг милодий I асрга келиб ижтимоий манфаатларни ифода қилган турли тармоқлари вужудга кела бошлайди. Булардан энг йириги “ҳинояна” бўлиб, санскритча «кичик арава»- “тор йўл” маъносини ифода қилади. Шри Ланка, Бирма каби мамлакатларда кенг тарқалган. “Махояна” эса санскритча «катта арава»- “кенг йўл” дегани бўлиб, Тибет, Хитой, Япония, Монголияда ҳамда Олтой ва Узок Шарқда яшовчи баъзи халқлар ўртасида кенг тарқалган. Шу даврга келиб буддавийлик яқка худолик динидан кўп худолик динига айлана бориб, унга сиғинувчилар кўлами ҳам кенгайди. VII асрда Ҳиндистонда примитив буддавийлик динидан жуда ҳам фарқланувчи брахманизм деб аталувчи мураккаб тизим ривожланиб, қулдорлик тартибларига асосланган эди. XI-XII асрларга келиб брахманизм ижтимоий тенгликни тарғиб этувчи ҳиндуизмга айланади. Шу билан буддавийликнинг Ҳиндистондаги ўзига хос эътиқод шакли “ҳиндуийлик” деб номланади.

“Ҳиндуийлик” деганда, мусулмон халқлари томонидан Ҳинд дарёси бўйларида яшаган ғайридинларнинг эътиқоди тушунилган. XVIII асрнинг бошларида инглиз зобитлари Ҳинд дарёси бўйларини “Ҳиндистон”, бу ерда яшовчи халқларни эса “ҳиндлар”, эътиқодини эса христиан ёки мусулмон бўлмаганлиги учун “ҳиндуийлик” деб аташлари билан бу атама кенг қўлланила бошланган.

Буддавийликнинг Марказий Осиё бўйлаб ёйилиши мил.авв. II асрдан буюк ипак йўлининг савдо тармоқлари бу ердан ўтганлигига бориб тақалади. Мил.авв. III-II асрнинг ўрталаригача бўлган Юнон-Бақтрия давлати ўрнига қарор топган Кушон империясининг (мил.авв. I-IV асрлар) Ўрта Осиёнинг бир қисмини, Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон ҳудудларини эгаллаши диннинг тарихий формацияси ва цивилизацион ўзгаришига олиб келган. Милодий I асрда буддавийлик конфессияси Марказий Осиёда ҳам мавжуд бўлганлигини Сурхондарё ва Фарғона вилоятларидаги будда ибодатхоналари, ҳайкаллари, тасвирий санъат намуналари ва уларнинг қолдиқлари тасдиқлайди. Илк ўрта асрларга келиб буюк ипак йўли шимолий Қирғизистон, Ўзбекистон ва Туркменистоннинг жанубий туманларида, Тожикистонда ва Қозоғистон

жануби бўйлаб ўтган тармоқларда, айниқса, Бақтрия ва Тоҳаристон каби шаҳар-давлатларда буддавийликнинг изларини Далварзинтепа, Айритом, Зартепа, Термиздаги Қоратепа каби тарихий ёдгорликлар ҳамда турли топилмаларидан билиш мумкин. VII-VIII асрларда араблар ва ислом динининг Марказий Осиё ҳудудларига кириб келиши буддавийликнинг сиқиб чиқарилишига олиб келади.

X-XII асрларда Шимолий Ҳиндистон ҳудудларида ислом дини ёйилишига қарамасдан ҳиндуийликка эътиқод ҳам амалга оширилиб келинаверади. Ҳиндлар билан савдо ва маданий алоқалар XIV аср Амир Темур у ерни забт этган даврда (1397-1399) ҳам давом этган. Кейинчалик Бухоро хони Абдуллахон II (1534-1598) даврига келиб ҳиндлар билан дипломатик ва савдо муносабатлари гуркирайди, шунингдек уларга жуда катта имтиёзлар берилган. Натижада доимий савдо ва ҳунармандчилик билан шуғилланувчи дастлабки ҳинд маҳаллалари юзага кела бошлаган. Аштархонийлар ҳукмронлиги даврида турғун фаолият юритган ҳиндларнинг XVIII асрнинг бошларида Бухоро амирлиги ташқи ва ички савдо алоқаларида фаоллашгани кўринади. Масалан, 1812-1813 йилларда амирликка инглиз хўжайини учун энг сара отлардан танлаб олиб кетиш учун келган ҳинд сайёҳи Мир Иззатиллоҳ Бухородаги бошқарув сиёсатини ижобий таърифлаб, ҳукмдорнинг адолатпарварлиги ҳамда савдогарларнинг хавфсизлиги таъминланган шарт-шароитларини диққатга сазовор дейди.

Бухорода савдо XIX асрнинг 2-ярмига келиб XV-XVI асрларда бўлгани каби қайта юксалади. Амир Саййид Абдулаҳадхон ва Амир Олимхонлар ҳукмронлиги даврига келиб буюк ипак йўлининг айрим тармоқларида савдо ва дипломатик муносабатлар қайта жонланади. Бу пайтга келиб Буюк Британия мустамлакаси бўлган Ҳиндистон Шарқ билан савдода муҳим пункт бўлганлиги сабабли халқаро савдога ўз маҳсулотлари билан бир қаторда инглиз товарларини ҳам киритар эди. Ҳинд савдогарлари Афғонистон орқали Ўрта Осиёнинг ва амирлик пойтахти бўлган Бухоронинг ҳам бозорларида фаол эдилар.

Тарихий манбалар ҳиндларнинг Бухоро амирлиги марказий бозорларига савдо муносабатлари сабаб келиб Бухоро маҳаллий аҳолиси билан муносабатга киришганлигини кўрсатади. Ҳиндлар Марказий Осиёнинг кўпгина бошқа жойларидаги каби бу ерда ҳам судхўрлик билан шуғилланишган. 1863-1864 йилларда арман савдогари қиёфасида Бухоро ва Хивага ташриф буюрган Ҳерман Вамбери “Вишнуга сиғинувчи, Туркиядаги арманлар каби савдо билан шуғилланувчи жуда кам сонли қарийб 500 нафарга яқин ҳиндлар Бухоро карвонсаройларида яшайдилар. Ҳайратланарлиси, бозор айрибош савдосида бутун пул айланмаси уларнинг қўлидан ўтади, яъни саррофлик ва судхўрлик билан шуғилланадилар” дейди.

Бухорога келган ҳинд фуқаролари асосан Ҳиндистоннинг Пешовар, Шикарпура, Панжоб, Лахор, Мултан, Харипур, Лудхиана, шунингдек Кашмир, Деҳли, Оллоҳобод ва бошқа ҳудудларидан келганлар сони манбаларда турлича келтирилади. Жумладан, XIX асрнинг 30-йилларида ташриф буюрган инглиз сиёсий агенти А.Бёрнс “XIX асрда Бухорода 300 га яқин Шикарпурлик ҳиндлар истиқомат қилишар эди” деган

бўлса, даниялик географ Оле Олуфсен бир неча юзлардан ортиқроқ деб келтирган. Кейинги XX асрнинг 60-80йиллари рус шарқшуносларидан бўлган О.А.Сухарева “Бухорога Шакарпурра, Синд ва Панжобдан келган ҳиндлар икки мингтадан ортиқ дейди.” Фикримизча, мазкур маълумот аниқроқ, сабаби савдо билан шуғилланувчи ҳинд эркакларининг сони оила аъзолари билан бирга олганда икки мингтадан ортган.

Ҳиндлар Ўрта Осиёнинг Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Қарши шаҳарларидаги карвонсаройларда жойлашган бўлган. Бухоро амирлигида Эски Бухоро, Қарши ва Зиёвуддин бекликларида ҳиндлар кўним топган. Эски Бухорода ҳиндларнинг учта карвонсаройи бўлиб, улар Саройи Қарши, Саройи Ҳинди ва Саройи Султонилардир. Ҳиндларнинг карвонсаройлари, савдо расталари бўлган усти берк бозорлари билан бирга “ҳиндлар маҳалласи” дейилган. Бу карвонсаройлар ҳукумат ҳисобида бўлган ва мутавалли ҳар ой келиб ҳужралар сонига қараб 5-10 тангадан солиқ олиб турган. Абдурауф Фитрат ўз асарида ҳиндларнинг Лаби-Ҳовуз атрофида Девонбеги карвонсаройига яқин ҳовлиларда яшаганлигини келтирган. Уларнинг уйлари пастак ҳамда оддий маҳаллий аҳолиникидан унча фарқ қилмаганлигини тасвирлайди.

Бухоро шаҳрида ҳиндларнинг уч карвонсаройнинг ҳар бирида юз-юз эллик нафаргача судхўр ҳиндилар туришган. Бухоро амири уларга ҳукуматдан бир вакилни маъмур қилиб қўйган бўлиб, у “ҳиндилар ясовули” дейилган. Ҳиндилар ясовули ҳиндиларга назорат қилишдан ташқари, амирликнинг бошқа конфессиялари орасидаги жосусларига ҳам бошчилиқ қиларди. Ясовул ҳиндиларга нисбатан биринчи навбатда бош назоратчилик вазифасини бажарар, ҳиндилар қанча пул топганини ва кимларга қанча қарз берганини билиб турарди.

Ҳиндларнинг ритуал диний амалларини бажариши, яъни ибодат жараёни улар яшаб келган карвонсаройларнинг ўзида амалга оширилган. Улар карвонсаройнинг бир ҳужрасини ибодатхонага айлантириб, ўша ерда йиғилиб ибодат қилиб турганлар. Чунки амирликда уларга ибодатхона қуриш учун махсус жой ажратиб берилмаган. Буни америкалик дипломат Южин Скайлер қўйидагича тасвирлайди “Бухоро давлатидаги ҳинд савдогарларини ташқи кўринишларидан фарқлаш жуда осон эди... улар турган карвонсаройга меҳмондўст бўлганликлари учун инглизча гаплашиш учун бориб турардим, бурчакдаги кичик ҳужралардан бирини ибодатхонага айлантирган эдилар. У ерда саноксиз ҳайкалчалар билан бирга ғалати рангли тошларни ҳам кўриш мумкин эди. Қизиқиш билан у ерга кирганимда кенг шалварли руҳоний оёқ кийимсиз киришимни сўради ҳамда инглиз тилига қийналиб ўз қоидаларини тушунтириб берди. Мен кириш эшиги олдида оёқ кийимимни қолдириб, унинг кетидан айтган вазифаларини қайтардим. Биз бундан мамнун бўлдик...” дейди.

Ҳақиқатдан ҳам карвонсарой ҳужраларининг ичкараси рангли расмлар билан безатилган ва у ерда Кали ҳайкали (икона) сақланган. Барча ибодатхоналарда ўзларининг руҳонийлари “пирзодалари” бўлган ва улар ҳам ватандошлари каби алмашилиб туришган.

Ҳиндуийлик конфессиясидагилар “қуббат-ул ислом” (исломнинг гумбази) бўлган Бухорода “кофир” (“ғайридин”) деб ҳисобланган ва мусулмон бўлмаганлиги учун жузья солиғини тўлаш билан бирга қайий чекловларга ҳам амал қилишган. Яҳудийлар каби мусулмон

аҳолидан фарқланиб турувчи ўзига хос кийинилган. Бу ҳақида Бухорога 1896-1899 йилларда ташриф буюрган даниялик жўғрофия жамияти аъзоси Оле Олуфсен “Ҳиндлар антропологик кўриниши билан бирга кийимлари билан ҳам ажралиб туради. Рангли чопон, белида зуннор ёки латта белбоғ, тўртбурчак қора бош кийими ва манглайдаги кастасини билдирган оқ ёки қизил манкисидан тез таниб олинган. Мусулмонлардан хизматчи олиши ёки уйланиши, бут-хайкалча ясаши ёки ибодатхона қуриши маън этилган эди. Бу ерда уларни “мўлтони”лар ҳам дейишади...” деб келтириб ўтган. Баъзан улар гулли қора чопон, паст пошнали чарм поябзалда ҳам тез кўзга ташланган.

Рус тарихчиси А. Хорошхин 1872 йилда ҳиндларнинг маҳаллий турмуш тарзини ўрганиб шундай ёзган: “... уларнинг ҳар бири ўзига тегишли бўлган идиш ва қошиқдан фойдаланишган, уларни ҳаттоки ўз яқинларига ҳам беришмаган. Бошқа дин вакиллари уларнинг идиш-товокларига тегинса улар ҳаром ҳисобланган, ҳаттоки, уларнинг ўчоқларидаги бир бўлак кўмир олинса ҳам ҳаром саналган” Таниқли рус олими Э.Эверсман XIX асрнинг 80-йилларида Бухорода ҳам худди Ҳиндистондаги каби муқаддас сигирлар сақланганлигини хабар беради. Ҳиндшунос Г.Д.Дмитриев асарларида ҳиндуийликнинг Кришна, Вишну, Кали каби муқаддас худоларини келтириб ўтган.

Ҳиндларнинг эътиқодларига кўра ҳар куни тонгда ювиниб, этларига муқаддас ёғни суркаб юриш одатлари бўлган. Бу ҳақида архив ҳужжатларида: “ ҳар кун эрталаб об-ҳаводан қатъий назар улар устидан сув куйиб ювиниш, яъни “омовения” ва “купальня”ни қанда қилишмаган” деб кўрсатилади.

Ёзма манбалар ҳинд фуқароларининг маҳаллий аҳоли билан муносабатларига доир берган маълумотлар турли хил бўлганлигини кўриш мумкин. Масалан, архив ҳужжатлари ва айрим тарихий манбалар ёрдамида ҳиндларни тадқиқ этган Б.Эргашев ва Бухоро шаҳар халқлари тарихи ҳамда этнографиясини чуқур ўрганган О.А.Сухаревалар ҳиндлар ўзлари яшаётган ҳудуд аҳолиси билан жуда яхши, ишончли муносабатлар ўрнатишгани, байрам тадбирларда иштирок этишганини асослайдилар.

Маърифатпарвар жадидлар вакиллари билан бўлган Садриддин Айний ўзининг “Эсдаликлари”да ҳиндларни куйидагича таърифлайди: “Судхўр ҳиндилар жуда ифлос ва бадбўй одамлар эдилар. Ҳар кун эрталаб чўмилсалар ҳам, баданларининг сассиклигига чидаб бўлмасди. Улар ҳар кун чўмилиб бўлгач, этларига махсус ёғ суркашади, дейишарди. Турган уйларида сассиқ ҳиди эшикларидан қадам қўйиш билан одамнинг нафасини қайтарар эди” деган. Бу каби маълумотлардан ҳинд конфессияси вакиллари Бухорода ўзига хос анъаналарини амалга ошириб юрганликларини билдиради.

Шунингдек, Туркистон генерал-губернаторлиги архив ҳужжатларида ҳиндларнинг вафот этган ҳинднинг куйдирилиши маросимига сўралган рухсат ва унинг ўтказилганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. Куйдириш одати ҳам ҳинд конфессиясининг сирли ҳамда ўзига хос урфларидан саналиб, бунда ўлган одам танини махсус дуоларни ўқиб ёқишган. Бухоро амирлигида ҳам Туркистон генерал-губернаторлигидаги каби маҳаллий аҳоли томонидан турлича баҳоланиши муносабати билан

масъул назоратчи белгиланиб, ушбу маросимни кечкурун, тунда махсус полиция вакили назорати остида ўтказишган. Бу маҳаллий аҳоли томонидан сирли ходиса сифатида баҳоланган.

Ҳиндларнинг пешанасидаги “манк”- айлана шакли ёки ўзига хос белги уларнинг табақаларини ифодалаб турган. Ҳиндуйликда кастачилик анъаналари мавжуд бўлиб, улар қайси табақага мансублигига қараб оқ, қизил, сариқ, бинафшаранг ва яшил манклар сурганлар. Бухорода ҳиндуйлик конфессиясидагиларнинг аксарият қисми ҳиндларнинг “бхатия”- савдо табақасидан бўлганликларини кўрсатади. Улар билан бирга марвадийларнинг савдо-сотик билан шуғулланувчи “бания”, ҳиндларнинг лохана, панжобликларнинг “кхатри” каби савдо табақа вакиллари ҳам яшашган.

Бухорода гарчи уларнинг кам сонли бошқа кастадаги ўрта ҳол вакиллари учрасада, асосан, бой савдогар табақасидагилар кўпроқ бўлган. Ҳиндистондан келтириладиган товарлар орасида карвондагилар Туркистон, Бухоро ва Хивадаги ҳинд савдогар ва зодагон вакиллари билан буюртмаларига кўра китобларам етказиб беришган. Зиёлилар ва зодагонларга хизматкорлар, яъни куйи кастадагилар (кулилар) хизмат қилган, улар бу ерда бутунлай қашшоқлашиб қолгунигача ҳам бўлишган.

Шунингдек, С.Айний бундай ёзади: “Бу саройда Бояржи номли бир Ҳинд бўлиб, бошқаларга нисбатан бир даража камбўй ва озодарок, хужраси ҳам кўнгил оздирадиган даражада сассиқ эмас эди. Араб алифбесидида чиройли тожикча хат ёзар ва тожикча китобларни равон ўқирди. Унинг ҳар хил китоблари бор эди. Тожикча адабий асарлардан «Гулистони Масаррат», «Девони Мирзо мазҳаржони Жонон», «Ҳизонаи Омира» тазкираси Ҳиндистонда босилган бўлиб, мен уларни биринчи бор шунинг хужрасида кўрган эдим. Аммо ҳиндча китоблари кўп эди. У ҳамшиша ё тожикча, ё ҳиндча китобларни мутолаа қилар, тожикча китобларни мутолаа қилиш учун менга рухсат берарди.”

Ҳинд конфессиясидагилар Бухорода фаол савдо олиб бориш билан бирга, ҳукуматнинг айрим чекловларига ҳам риоя этганлар. Жумладан, бошқа динга эътиқодлари сабабли уларнинг яшаган мавзе-маҳаллалари мусулмонларникидан ажралиб турган. Ю.Скайлер асарида келтиришича, уларнинг йўлаклари ҳам бошқа бўлиб, мусулмонларники каби отлари ҳам бўлмаган. Яҳудийлар каби ҳиндлар ҳам мусулмонлардан баланд уловда юриши тақиқланганлиги сабаб хачир (эшшак) миниб юришган.

Яшаб турган карвонсаройнинг хужраларига ҳиндлар мусулмон муҳожирларга қараганда баландроқ ҳақ тўлаган. Баъзида бунинг каби ҳолатлар улардан айримларини оғир иқтисодий аҳволга солиб қўйганида, исломни қабул қилиш ёки юртига қайтиб кетиш чораси қолган.

Бухорода XIX асрнинг 2-ярми- XX асрнинг бошларида халқаро савдо ривожланганлиги сабабли улар бу ерда асосан савдогарлик ва судхўрлик билан шуғулланишган. Ҳиндларнинг Бухоро бозорларида чой, газлама, индиго бўёғи каби ўзига хос бўёқлари, шифобахш ва зиравор ўтлари, дори-дармон, қанд-шакар каби кўплаб маҳсулотлари харидоргир бўлган.

Ҳиндистон чойи Пешовар орқали афғон савгарлари томонидан ҳам Марказий Осиё, хусусан, Бухорога киритилган. Туркистон генерал-губернаторлиги маҳкамаси иш юритиш ҳужжатлари ўлкада яшаб фаолият олиб борган ҳинд фуқаролари асосан савдо, хунармандчилик,

майда ишлаб чиқариш билан шуғулланиб келишганлиги тўғрисида маълумот беради. Туркистон колониал идораларининг турли хил ёзма маълумотларида Ҳиндистонлик савдогарлар асосан: чой, индиго, чинни буюмлар, мис буюмлар, кашемир мато, чарм пойафзал, гуруч, қалампир ва бошқа маҳсулотларни олиб келишган. Рус молиячи мутахассиси Н.Ф.Перовский Бухоро бозорларида Ҳиндистондан келтирилган 120 га яқин турли хил маҳсулотларни эслатиб ўтади. Унинг маълумотиغا кўра, Туркистонда Ҳиндистондан келтирилган “кўк” ва “қора” чой навлари хитой чой навлари билан рақобат олиб борган. Шу сабабли, Самарқандга 1870 йилда 2800 пуд ҳинд чойи келтирилган. Тошкент ярмарка комитетининг маълумотиغا кўра, 1874 йилда Туркистонга 37000 пуд чой олиб келинган. Кейинчалик, ҳинд савдо-сотик билан шуғулланувчи вакиллари Россия империяси марказий районларидаги йирик фирмалар билан мустаҳкам, ишончли алоқалар ўрнатиб ҳаттоки машҳур Нижегород савдо ярмаркаларида ҳам иштирок этишган.

Тарихчи Г.Д. Дмитриев архив материалларини ўрганиб Ҳиндистонлик фуқаролар Туркистонда дастлабки капиталистик ишлаб чиқариш билан шуғулланганлар деган хулоса беради. Масалан: 1887 йилда ҳиндистонлик Балагуев (маҳкама ҳужжатларида барча ҳиндистонликларнинг фамилиялари русча ибора талаффузда берилган) – тоғ кон ва олтин қазиб олиш учун рухсатномага эга булади. XIX асрнинг 70-йилларида Параман Лагуринов Россия саноат корхоналарига майиз етказиб берган. Самарқанд чой қадоқлаш корхонаси ҳам ҳиндларга тегишли бўлган.

Бухородаги ҳиндлар савдогарлик ва даллоликдан ташқари судхўрлик билан шуғилланиб, саррофлик ҳам қилишган. Бухоро маърифатпарвари С.Айний ўзининг “Эсдалик”ларида ҳинд судхўрларининг асосий қарздорлари амир сарбозлари бўлганликлари ҳақида қуйидагича ёзади: “Ҳиндилар ўзларининг олди-бердиларини дафтарга ёзмасдилар. Қарздорлари ҳам тамом хат-саводсиз одамлар эдилар. Улар ўзларининг ҳисоб-китобларини «хатчўп» орқали қилардилар. «Хатчўп» ярим газли, тўрт қиррали ёғоч бўлиб, ҳар қиррасининг эни икки сантиметр келарди. Ҳар бир қарздор учун махсус «хатчўп» бўлиб, Ҳинди қарздорларининг номини ва қарзининг миқдорини шу чўпга ҳинди хати билан ёзиб қўярди. Ўз пулини қарздордан муайян муддатларда бўлиб-бўлиб ундиргани учун ҳар сафар қарздор пул келтириб берганда «хатчўп» бир чизик қўярди... Ҳиндилар ҳар кун соат 12 гача ҳужраларида ўтирар, бу орада муҳтожлар келиб қарз олардилар. Сарбозлар ойлик оладиган кунларда эса, эрталаб Регистонга, амир аркига келиб сарбозлардан қарзларини ундирардилар... Токи Саррофондан бошланиб қирққа яқин судхўрлар Токи Телпакфурўшонгача тизилишиб туришган.” Жуда қўплаб тарихий манбаларда Бухорода шариятга кўра судхўрлик ҳаром қилинганлиги боис, бу иш билан асосан ҳиндлар ва кейинчалик яҳудийлар шуғилланганликлари келтирилади.

Ҳиндлар Бухоро аҳолисининг салмоқли қисмини ташкил этганлиги боис, амирлик ҳукумати томонидан қўйилган “ҳиндларнинг ясовули” лавозимидаги амалдор маҳаллий аҳоли орасидан уларнинг барча фаолитини назорат қилиб юрган. Бир ҳинду вафот этгач, унинг мулки меросхўрларга ўта олмай, амир хазинасига ўтиб кетган. Ҳатто касал ҳиндулар ҳам, эҳтимол ўлим арафасида, меросхўрларига яширинча пул

ўтказмасликлари учун кузатилган. Буни архив ҳужжатларидан бирида ҳам кўриш мумкин. Унда Жонмирза девонбеги Остонакул кушбегига вафот этган ҳиндунинг қарз дафтаридаги ҳисоб-китобларига кўра 4500 тиллолик бойлиги қолганлиги ҳисобини етказгани ҳамда қушбегининг унинг хатини кўриб чиқиб ҳафта сўнгигача ушбу маблағни уни сўраб турган инглиз элчисига эмас, амирлик ҳисобхонасига топшириши буюрилган. Демак, ҳинд савдогарларининг амирлик ҳудудида ишлаб топган маблағлари шу ерда қазо қилса, меросхўри бўлмаган тақдирда амирлик хазинасига ўтказилган. Бу ҳақида С.Айнийнинг “Эсдаликлари”да:

“Ҳинд ясовули ва умуман Бухоро ҳукумат маъмурлари Ҳиндиларнинг пулларини куйиб кетмаслигига ва вақтида ундириб беришга кўмаклашардилар. Чунки ҳиндларнинг бор-йўғини Бухоро ҳукумати ўзиники деб биларди. Дарҳақиқат, агар бирор ҳинди ўлиб қолса, олдида тайинли меросхўри бўлмагач, унинг бор нарсаси, нақд пулию насиясини ҳукумат ўзига ўтказиб оларди. Ясовул ҳамиша унинг нимаси бор, нимаси йўқлигини текшириб тургани учун у ўлим олдида пулини бирор ватандошига ўтказа олмас эди” дейилади.

1894 йили Россия ҳукумати Бухородаги сиёсий агентлик ва Туркистондаги амалдорлар ҳамда буржуазия талабларини инобатга олиб, ягона божхона тизимини шакллантиришга киришди. Ўша йили Россия-Бухоро божхона чизиғи бекор қилинди. Натижада амирликнинг барча божхона тизими Россия божхона тизими тасарруфига ўтказилди. Бухоро ички бозорлари шу кундан бошлаб Россия ички бозорлари таркибига киритилди. 1895 йил бошига келиб Бухоро амирлиги ўз божхона тизимидан ҳам маҳрум бўлди. Бу эса XIX асрнинг 2-ярмига келиб Бухородаги ҳинд савдогарларининг мавқеъига жиддий путур етказди. Сабаби, рус товарлари бу ерда бўлган бошқа барча давлатлар товарларини сиқиб чиқара бошлаган эди.

Бу каби ислохотларнинг яна бирига, XIX асрнинг 70-йилларига келиб Туркистон генерал-губернаторлиги Марказий Осиё хонликлари иқтисодида салмоқли ўрин тутган фақат ҳиндларга қаратилган бир қатор махсус ҳуқуқий нормаларни тасдиқлаган. 1877йил 27октябрда Туркистон генерал-губернатори К.П. фон Кауфманнинг “Ҳиндлик муҳожирлар томонидан маҳаллий аҳолининг эксплуатациясининг бекор қилинганлиги тўғрисида” қарори эълон қилинган. Бу эса уларнинг судхўрлик операцияларига қарши курашишга қаратилган ҳаракат эди. Ушбу қарор қоидалари ҳиндларга маҳаллий аҳолидан қарз эвазига ер мулкани сотиб олишни тақиқлаган; қарзни ундиришда фақат қарздорнинг кўчар мулки сотилиши мумкин, лекин кундалик буюмлар эмас; ночор қарздорлар ҳибсга олинмаган ва уларнинг ўрнига ҳар йили ўз даромадларининг учдан бир қисмидан кўп бўлмаган қарз ҳисобига тўлашлари шарт эди. Бу қонундан асосий мақсад ҳиндистонлик судхўрларнинг мавқеини амалда йўққа чиқариш учун улар томонидан илгари олинган ер участкаларини мажбурий сотишни қонунийлаштириш бўлган.

Қишлоқ жойларда ҳиндларнинг ер участкаларини тортиб олиш ерларнинг қийматини қоплаш билан бирга олиб борилди. Минтақавий кенгашларнинг махсус қарорлари ҳинду эгаси ерни сотиши керак

бўлган даврни белгилаб берди. Агар у ушбу қарорни бажармаган бўлса, ер участкаси сотиш билан боғлиқ харажатларни олиб ташлаган ҳолда, олинган даромадни унга қайтариш билан маъмурий тартибда мажбурий сотилиши керак эди.

Дастлаб ҳинду судхўрларига нисбатан маъмурий чекловлар вақтинчалик қабул қилинган. Аммо 1886 йилда уларнинг асосий қоидалари Россия Давлат Кенгаши томонидан тасдиқланди ва қонун низомига эга бўлди.

XIX асрнинг 80-йилларда ҳинд савдогарларининг ички бозорда товар айрибошлаш билан боғлиқ йирик операцияларининг йирик салмоғи асосан Бухорода амалга оширилган. 1887 йилда бу ерда 10 нафар йирик улгуржи савдогарлар бўлиб, уларнинг тижорат фаолиятининг асосий тури дон савдоси эди. Бундан ташқари, пахта ва ғалла ҳосили учун деҳқон хўжаликларига кредит бериш билан ҳам шуғулланганлар. Пахтани пахта тозалаш заводларига етказиб бериш учун ҳиндлар сотиб олар эдилар. Жун, газлама, калава, ип сотиб олиш ҳам уларнинг эътиборини тортди.

Умуман олганда, деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғилланган ҳиндуийлик конфессияси вакиллари орасида ҳунармандчилик билан машғуллари ҳам бўлган. Бу ерда қадимдан қўним топган ҳиндистонлик заргарлар кичик устахоналар очишган. Айниқса, Қуръон суралари ва турли тасвирлар туширилган қорақўтир дарахтидан ясалган муҳрлар харидоргир эди. Ҳиндлар орасида ошпазлар, новвойлар, қандолатчилар, сартарошлар ва ҳатто ўқитувчилар бор эди. Шунингдек, тарихий манбалардан С.Айний ва М.Н.Никольский асарларида ҳиндларнинг сархуш қилувчи ичимлик ҳам тайёрлаганликлари, аммо унинг (маст қилувчи ичимликларни тайёрлаш ёки сотиш) амирликда таъқиқланганлиги ҳақида маълумот берилган. Уларнинг яширин тарзда маст қилувчи ичимлик тайёрлаб сотиш фаолияти рус ҳукуматининг вино ва спиртли ичимликларни расман амирликка киритгунига қадар (1889 йилгача) давом этган.

XIX асрнинг охири-XX асрнинг бошига келиб ҳиндлар инглиз товарларини ҳам кўплаб бир неча бараварга арзон келтириб сотганлари натижасида бу ерда унга бўлган талабнинг ортишига эришадилар. Бунинг сабаби эса Россиянинг Ўрта Осиё бозорларида гегемонлигини синдириш, устунлигини камайтириб, Буюк Британия таъсирини кенгайтириш каби сиёсий мақсад ётар эди. Бу рус ҳукумати вакилларига ёқмаган ва оқибатда ҳинд савдогарларихамда инглиз товарлари кучли таъқиб остига олинади. Оқибатда ҳиндлар Бухородан бошқа ерларга, дастлаб Туркистон генерал-губенаторлиги, сўнг умуман ўз юртларига кўчиб кетишга мажбур бўлишган.

1917 йил воқеаларидан кейин она тилини деярли унутган оз сонли оилавий ҳиндлар Туркистонни доимий яшаш жойи сифатида танладилар. Бухоро амирлигида Ҳиндистондан келган муҳожирларни 1920-йиллари ҳам учратиш мумкин эди. Яшаб қолган ҳиндлар 1926йилги аҳоли руйхатига кўра, 37нафар совет фуқаролигини қабул қилган ҳинд фуқароси қолганлигини кўриш мумкин.

XIX асрнинг сўнггида икки марта Бухоро амирлигида бўлган даниялик зобит ҳамда географ Оле Олуфсен “Бухоро амирининг

салтанати” асарида “Мўлтони ҳам деб аталувчи Бухоро хиндларнинг амирлик олдидаги хизматлари катта бўлган, гарчи улар руслар томонидан жиддий таъқибга олиниб чиқариб юборилган бўлсалар ҳам” дейилади.

1910 йили Эски Бухорода бир нечта банклар бунёд этила бошланиб, Дон-Азов банкининг филиали хиндлар маҳалласининг ўрнида қурилган. Капиталистик алоқалар билан шу ердаги банк шаҳобчалари ҳамда биржа бўлими шуғилланган.

Хулоса қилиб айтганда, Бухородаги хиндуийлик XIX асрнинг 2-ярми- XX аср бошларида амирликдаги йирик конфессиялардан бири бўлган. Карвонсаройлар эса нафақат хинд фуқароларининг истиқомат масканлари, шунингдек, маданият марказлари, ибодатхоналари ҳам ҳисобланган. Бухорода савдогарлик, судхўрлик ҳамда ҳунармандчиликнинг турли тармоқлари билан шуғилланган хиндлар йирик кўчмас мулк эгалари ҳам бўлишган. Бухоро амирлигининг XIX асрнинг 2-ярмига келиб рус империяси протекторатига айланиши Хиндистон-Бухоро муносабатларига ҳам жиддий таъсир кўрсатган. Амирликдаги хиндларга бошқа конфессияларга исломни қабул қилгани ёки жузья тўлагани ҳолда яшашига рухсат берилган бўлишига қарамасдан, рус мустамлакачилари томонидан уларнинг “британ ҳукумати жосуслари” сифатида таъқиб ёки сиқувга олиниши каби кўплаб сабаблар туфайли камайиб кетишига олиб келган.

Шунга қарамай, хиндуийлик конфессиясининг XIX асрнинг 2-ярми- XX асрнинг бошларида Бухоро амирлиги ҳукумати ва унинг аҳолиси билан кучли дипломатик, савдо-иқтисодий, ижтимоий ва маданий муносабатлари мавжуд бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Anke Fon Kyugelgen. Легитимация сраднеазиатской династии мангитов в произведениях их историев (XVIII–XIXвв.) – Алматы, Издательство “Дайн – Пресс”.2004.

2. E.Schuyler. Turkistan, Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja. I –London.1876.

3. O.Olufsen. The Emir of Bokhara and his country. –Copenhagen.1911.

4. Дмитриев Г.Д. Индийские выходцы в Средней Азии в конце XIX – начале XX вв. –Ташкент.1965.

5. Каландарова М.С. Индийская диаспора в Средней Азии (вторая половина XIX - начало XX в.)// Восток. Афро-Азиатские общества: история и современность, №4, 2009.

6. Логофет Д.И.Страна-безправия. Бухарское ханство и его современное состояние.–СПб.1909.

7. Небольсин П.И. «Очерки торговли России со Средней Азией». – СПб.1856.

8. Никольский М.Н. Блогородная Бухара.–СПб.1903.

9. Садриддин Айний. Эсдалиқлар.3-қисм.6-Том.-Т.1965.

10. Сухарева О.А. Бухара XIX - начала XX в.-Москва.1966.

11. Тўраев Ҳ.Ҳ. Бухоро топонимлари. – Durdona nashriyoti, Бухоро. 2021.

12. ЎМА, И-1, 1-рўйхат, 10-иш, 49-варақ.

13. ЎМА, И-1, 1-рўйхат, 12-иш, 2-3 варақлар.

14. ЎМА, И-1, 32-рўйхат, 247-иш, 14-варақ.
15. Холиқова Р.Э. Россия императорлиги сиёсий агентлигининг Бухоро амирлигидаги фаолияти тарихидан // Ўтмишга назар.– Т. 2021.
16. Хорошхин А. Самарканд. Туркестанские ведомости. 1872. №44.
17. Эргашев Б., Ахмедов Т. Ҳинд фуқароларининг Туркистондаги ҳаёти ва турмуш тарзи// O'zbekiston arxeologiyasi., № 2, 2017.

ИЛОВА

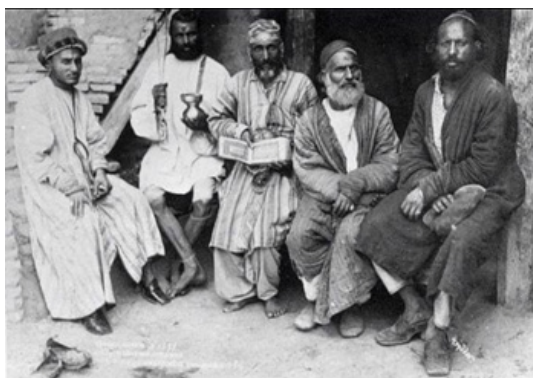
Бухородаги Ҳиндлар Карвонсаройи, 1890-йилдаги Француз Пол Надар сурати.

Южин Скайлер.
Ҳинд руҳонийси. (“Turkistan”)

Амирликдаги ҳиндлар

Бухоро амирлигидаги ҳиндлар. Пол Надар тасвирга олган расм.1890 й.